

УДК 338.439.02: 332.1

Дятлова В. В., Дятлова Ю. В.

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АПК УКРАЇНИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Проблема забезпечення продовольчої безпеки посідає вагоме місце в соціально-економічній політиці. Особливому статусу проблеми сприяє, з однієї сторони, підвищення ролі продовольчої безпеки як складової економічної й національної, з іншої – її пріоритетність для держав за всіх часів і умов господарювання як такої, що гарантує добробут населення, сталий розвиток суспільства й економіки. Спеціалізація економіки регіонів України є підґрунтям для використання різних підходів щодо продовольчого забезпечення, а загальним базисом – економічний потенціал країни у сфері виробництва сільськогосподарської сировини та продовольства, який поки не реалізований при досить значних обсягах зовнішньої торгівлі.

Важливість продовольчого забезпечення визнана в численних працях фундаторів політичної економії. Сучасному аспекту вирішення проблеми в рамках економічної та національної безпеки, розвитку економічного потенціалу агропромислового комплексу (АПК) країни приділено увагу провідними вітчизняними науковцями [1–5]. Незважаючи на досить значний науковий доробок, специфіку проблеми продовольчої безпеки досліджено недостатньо, зокрема не обґрунтовано формування економічного потенціалу АПК для розвитку системи забезпечення продовольчої безпеки України. Значимість системи для сталого соціально-економічного розвитку та економічної й національної безпеки України обумовила актуальність і необхідність дослідження.

Мета статті – обґрунтувати необхідність розвитку економічного потенціалу АПК для забезпечення продовольчої безпеки України як складової економічної й національної безпеки.

Дефіцит продовольства в світі, що постійно зростає, акцентує увагу на забезпеченні продовольчої безпеки. Обсяги виробництва продовольства та потенціал країн є різним. Україна має аграрний потенціал, реалізація якого дозволила б укріпити позицію світового виробника основних видів продовольства і на цих засадах залучити інвестиції в розвиток сільського господарства та відповідної інфраструктури. Сьогодні Україна посідає гідне місце серед країн світу за виробництвом основних видів сільськогосподарської продукції (табл. 1).

Таблиця 1

Структура світового виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції [6]

Країна	Частка країни у світовому виробництві, %						
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Картопля	Цукрові буряки	Овочі	Фрукти
США	9,2	1,4	3,4	6,6	12,9	4,3	4,7
Канада	3,3	1,6	8,2	1,6	0,3	0,3	0,1
Китай	-	-	-	18,2	3,6	49,7	18,5
Німеччина	3,4	18,3	7,8	3,8	10,2	0,4	0,5
Франція	5,4	0,8	7,1	2,3	13,5	0,6	1,7
Польща	1,4	21,2	3,0	3,8	5,1	0,6	0,2
Російська Федерація	8,2	26,5	11,7	11,9	11,7	1,8	0,8
Білорусія	-	8,9	1,4	2,8	1,5	0,2	0,1
Україна	2,3	3,8	4,5	6,2	6,9	0,8	0,3

Продовольча безпека, за визначенням Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), досягається за рахунок трьох складових: самозабезпечення, закупівель продовольства на світовому ринку та створення запасів (резервів) продовольства.

Основою самозабезпечення продовольством є виробництво основних продуктів харчування, тому в багатьох дослідженнях аналізується стан АПК та його основного сектору – сільського господарства. Сільське господарство України (включаючи лісове та мисливство) виробляє майже 20 % валового внутрішнього продукту та 10 % валової доданої вартості від їх загального обсягу за всіма галузями економіки, при цьому простежується поступове зростання частки: у 2011 р. – 9,6 %, у 2010 р. – 8,7 %. Стійка позитивна динаміка виробництва була притаманна сільському господарству й у кризовий період (приріст – 3 %), на відміну від інших галузей економіки (у металургії, хімії – падіння до 40 %). У 2011 р. приріст загального обсягу сільгосппродукції до 2010 р. становив 17,5 %. Зростання обсягів виробництва відбулося в усіх регіонах країни (від 6,0 до 41,6 %). З промислових регіонів тільки Дніпропетровська область зробила значний внесок у загальний обсяг валової продукції (6,2 %), поряд з Черкаською (6,7 % загального виробництва), Київською (6,6 %) та Вінницькою (6,1 %) областями. Слід зазначити, що у 2011 р. виробництво продукції рослинництва вперше перевищило (на 11,1 %) рівень 1990 р., однак продукції тваринництва було вироблено на 46 % менше [5]. Більші темпи приросту продукції рослинництва і надалі обумовили позитивні тенденції зростання обсягів виробництва сільського господарства: у 2011 р., порівняно з 2010 р., її виробництво збільшилося на 28,2 %, при цьому приріст відзначено в усіх регіонах країни – від 11,4 до 72,8 %. Натомість обсяг виробництва продукції тваринництва збільшився тільки на 2,5 %, зокрема по м'ясу – на 4,1 %, що не дозволяє досягти навіть рівня виробництва 1995 р., який був меншим удвічі проти 1990 р. Між тим, тільки по зерну та зернобобовим культурам у цей же період обсяги зросли на 44,5 %, і стали більшими, ніж у 1990 р. (рис. 1) [7].

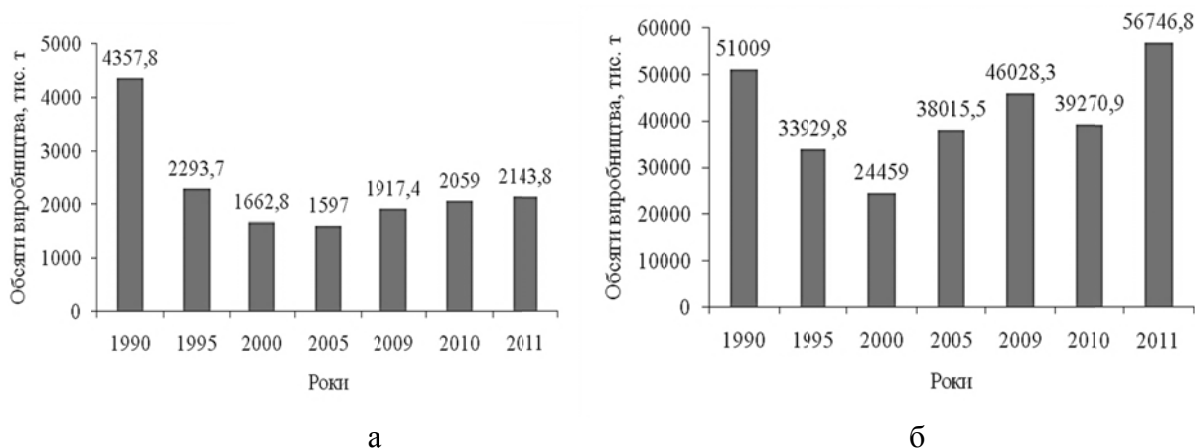

Рис. 1. Обсяги виробництва м'яса (а) і зернових культур (б) в Україні

Такі тенденції пояснюються тим, що у ринкових умовах господарювання аграрії переорієнтувалися на виробництво продукції рослинництва як більш рентабельної: за низької загальної рентабельності сільського господарства (починаючи з 1995 р.), тваринництво стало рентабельним тільки з 2009 р. Низька рентабельність тваринництва (а за більшістю видів продукції – збитковість) була характерною і для сільськогосподарських підприємств у 2011 р., а виробництво молока – найрентабельнішим з основних видів продукції. Із продукції рослинництва найбільш рентабельним у 2011 р. було насіння соняшнику (наприклад, в Полтавській і Дніпропетровській областях – більше 70 %) [8]. Відмінності в рентабельності обумовили зміну співвідношення питомої ваги продукції рослинництва й тваринництва в загальному обсязі валової продукції сільського господарства: частка продукції рослинництва в усіх категоріях господарств зросла з 45,6 % у 1990 р. до 63,7 % у 2011 р.

При позитивній динаміці обсягів виробництва продукції рослинництва в усіх регіонах, у тваринництві Кіровоградської, Львівської, Одеської та Черкаської областей, а також Запорізької та Луганської з промислових регіонів відбулося зменшення виробництва. В Полтавській,

Донецькій, Дніпропетровській областях обсяги продукції тваринництва зросли, при цьому в двох останніх, як і в Київській, Івано-Франківській та Хмельницькій, приріст є найбільшим по Україні (8,7–6,0 %). Отже, Дніпропетровська, Донецька і Полтавська області, наряду з регіонами сільськогосподарської спеціалізації нарощують виробництво продукції рослинництва і тваринництва для підвищення рівня самозабезпечення населення.

Для забезпечення продовольчої безпеки важливим є виробництво продукції на одну особу (табл. 2). Найвищі у 2011 р. за всі роки незалежності України обсяги виробництва основних видів рослинної продукції, крім цукрових буряків, зумовили відповідний їх рівень на одну особу. Для промислових регіонів відзначено аналогічні тенденції збільшення виробництва окремих видів продукції рослинництва, однак проблематичним є не тільки виробництво цукрових буряків, але й плодів та ягід.

Таблиця 2

Виробництво основних видів продукції на одну особу

Види продукції	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011
Продукція рослинництва ¹							
Зернові і зернобобові культури, кг	983	659	497	807	999	856	1242
Цукрові буряки, кг	853	576	268	328	219	300	410
Картопля, кг	322	286	403	413	427	408	531
Овочі, кг	128	114	118	155	181	177	215
Плоди та ягоди, кг	56	37	30	36	35	38	41
Продукція тваринництва ²							
М'ясо всіх видів, кг	84,0	44,5	33,8	33,9	41,6	44,9	46,9
Молоко, кг	472,3	335,3	257,4	291,1	252,1	245,2	242,5
Яйця, шт.	314	183	179	277	345	372	409

Укладено за даними: 1 – [9]; 2 – [10]

Співставлення обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції на одну особу за рік до 1990 р. дозволило встановити наявність негативних тенденцій щодо приросту показників по цукровим бурякам, плодам та ягодам, м'ясу та молоку. При цьому значно збільшено виробництво на одну особу за рік зернових та зернобобових культур – на 26,3 %. Позитивним є й приріст показника по картоплі та овочам. Порівняння даних приросту виробництва на одну особу за рік у 2011 р. з 2000 р. показало, що в цілому по Україні спостерігаються позитивні тенденції щодо всіх видів рослинної продукції, а з продукції тваринництва – для м'яса та яєць, при цьому значення показників є найвищим за роки незалежності України.

Виробництво сільськогосподарської продукції є базою для споживання на засадах самозабезпечення та формування резервного фонду продовольства. Крім того, сільськогосподарська продукція є сировинною базою для виробництва харчових продуктів та напоїв у переробній і харчовій промисловості АПК, тенденції щодо виробництва продукції в яких є такими: у 2011 р. отримано приріст по м'ясній продукції (на 5,2 %), перероблених і консервованих овочах та фруктах (на 10,4 %), цукру (на 41,1 %), олії та жирам (на 4,5 %); однак зменшилося виробництво у борошномельно-круп'яній (на 2,7 %), кондитерській (на 3,5 %) і молочній (на 6,7 %) промисловостях.

Рівень споживання населенням основних продуктів харчування (у розрахунку на одну особу) є основним індикатором при оцінці забезпечення продовольчої безпеки. Тенденції зростання обсягів споживання населенням України є позитивними тільки за окремими видами продукції (табл. 3), а саме по м'ясу (у 2011 р. на 56,1 % порівняно з 2000 р.), яйцям (на 86,7 %), овочам та баштанним (на 60,1 %), плодам, ягодам і винограду (на 79,5 %), олії (на 45,7 %).

Між тим, за цими видами продукції рівень споживання є недостатнім, крім яєць, та не відповідає раціональними нормам, визначеним МОЗ України та ФАО. Ситуація щодо рівня споживання цих продуктів покращиться, якщо за базис для розрахунку застосувати мінімальні фізіологічні норми харчування. Найбільше не відповідає нормам споживання плодів, ягід і винограду: рівень є меншим майже вдвічі проти раціональних і на третину – від мінімальних (табл. 3).

Таблиця 3

Споживання основних продуктів харчування населенням України
(кг, на одну особу за рік)

Продукти	Роки								Міні-мальні норми ²	Раціональні норми ³	Раціональні норми ⁴
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011			
М'ясо та м'ясопродукти	32,8	39,1	42,0	45,7	50,6	49,7	52,0	51,2	52	80	85,5
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	234,7	224,6	213,8	212,4	206,4	204,9	341	380	390
Яйця (шт.)	166	238	251	252	260	272	290	310	231	290	285
Хліб та хлібопродукти	124,9	123,5	119,5	115,9	115,4	111,7	111,3	110,4	94	101	100
Картопля	135,4	135,6	133,6	130,4	131,8	133,0	128,9	139,3	96	124	128
Овочі та баштанні	101,7	120,2	126,7	118,4	129,2	137,1	143,5	162,8	105	161	158
Плоди, ягоди та виноград	29,3	37,1	34,8	42,1	43,5	45,6	48,0	52,6	68	90	86
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,1	15,3	17,5	15,1	14,5	13,4	12	20	- ⁵
Цукор	36,8	38,1	39,5	40,0	40,9	37,9	37,1	38,5	32	38	38
Олія та інші рослинні жири	9,4	13,5	13,6	14,3	15,0	15,4	14,8	13,7	8	13	12,8

Укладено за даними: 1 – [11]; 2 – норми, затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 14.04.2000 р. «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення»; 3 – норми Міністерства охорони здоров'я України «Орієнтовний набір основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005-2015 роки»; 4 – норми ФАО; 5 – враховано у м'ясопродуктах у перерахунку на білок.

За прогнозом [12], споживання продуктів харчування на рівні раціональних норм стане можливим тільки в 2020 р. у оптимістичному варіанті (за овочами та баштаними – навіть у 2015 р.), але споживання картоплі та олії може все ж перевищувати норму (табл. 4).

Таблиця 4

Прогноз споживання продуктів харчування на одну особу в Україні
(з урахуванням прогнозу чисельності населення)

Продукти харчування	2015 р.		2020 р.	
	Оптимістичний	Песимістичний	Оптимістичний	Песимістичний
1	2	3	4	5
М'ясо та м'ясопродукти, кг	75,3	56,7	91,1	61,4
Молоко та молочні продукти, кг	281	210	380	235
Яйця, штук	300	300	300	300
Хліб та хлібопродукти, кг	110	110	100	100
Картопля, кг	131	131	131	131
Овочі та баштанні, кг	178	138	201	172
Плоди, ягоди та виноград, кг	64,0	55,2	89,1	55,6
Цукор, кг	38,0	38,0	38,0	38,0
Олія та інші рослинні жири, кг	15,0	15,0	15,0	15,0

Визначені тенденції обумовлюють незадовільний в цілому стан продовольчої безпеки (табл. 5). Між тим, відповідно до «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженої наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60, продовольчу безпеку визначено однією із важливих складових, ваговий коефіцієнт якої становить 0,1108 і займає четверту з десяти позицій, після енергетичної, науково-технологічної і фінансової сфер економіки з такими ваговими коефіцієнтами, як 0,1324, 0,1183 і 0,1127, відповідно.

Таблиця 5

Індикатори продовольчої безпеки України¹

Індикатор	Рівень індикатора відповідно встановлених норм ²		
	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Достатність споживання продуктів ³			
м'ясо та м'ясні продукти	0,57	0,62	0,64
молоко та молочні продукти	0,59	0,56	0,54
яйця	0,87	0,94	1,07
риба та рибні продукти	0,77	0,75	0,67
хліб і хлібні продукти	1,15	1,11	1,09
картопля	1,05	1,07	1,12
овочі і баштанні культури	0,75	0,85	1,01
плоди, ягоди і виноград	0,47	0,51	0,58
цукор	1,05	1,00	1,01
олія та інші рослинні жири	1,10	1,18	1,05
Добова енергетична цінність раціону ³			
мінімальна	1,18	1,18	1,18
оптимальна	0,98	0,98	0,98
Економічна доступність продуктів харчування ⁴	48,4	51,8	53,1
Достатність запасів зерна ³	0,78	1,25	1,55
Імпортозалежність ринку ⁴			
м'ясо та м'ясні продукти	24,3	19,2	10,4
молоко та молочні продукти	2,8	4,7	2,7
яйця	1,2	1,0	0,4
риба та рибні продукти	72,3	65,3	66,7
хліб і хлібні продукти	4,6	2,0	1,7
картопля	0,3	0,1	0,6
овочі і баштанні культури	6,5	3,7	3,8
плоди, ягоди і виноград	64,2	54,2	48,3
цукор	5,1	6,6	15,3
олія та інші рослинні жири	62,9	44,4	39,8
з неї олія соняшникова	0,2	0,2	0,2

Примітка: 1 – розраховано за статистичними даними; 2 – норми за «Методикою визначення основних індикаторів продовольчої безпеки» і «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України»; 3 – співвідношення, в одиницях; 4 – співвідношення, у відсотках

Встановлене обґрунтовує необхідність нарощування економічного потенціалу АПК України. Однак, слід зазначити, що кількість сільськогосподарських підприємств зменшується: якщо в 2009 р. їх було 57,2 тис., в 2010 р. – 52 тис., то в 2011 р. – вже 42,6 тис. Загальна кількість аграрних підприємств в Україні у 2011 р., що займалися виробництвом сільськогосподарської продукції – 56 тис., з яких 73,9 % – фермерські господарства, однак їх питома вага у виробництві є незначною. Найбільшою в загальному виробництві аграрної продукції є питома вага господарств населення, яка становила у 2011 р. 52,7 % і є стійкою тенденцією протягом останніх років. Господарствами населення виробляється більше 90 % – картоплі і баштанних культур, більше 80 % – овочів, плодів і ягід. Фермерськими господарствами виробляється: зерна – 88 %, соняшнику – 94 %, цукрових буряків – 91 %.

Для великотоварних підприємств стійкою тенденцією протягом останніх років є більш значні темпи збільшення виробництва. Такі підприємства з обсягом виробництва понад 10 млн. т (0,3 % від загальної кількості сільськогосподарських) лідирують по виробництву окремих видів продукції тваринництва: у 2011 р. ними вироблено 56 % м'яса, 85 % яєць.

Нарощування економічного потенціалу великотоварними підприємствами та фермерськими господарствами дозволить усунути недоліки в забезпеченні продовольчої безпеки України, а саме щодо недостатності споживання населенням окремих видів продуктів харчування, його незбалансованість та невідповідність раціональним нормам, низького рівня економічної доступності продовольства, скорочення ємності ринків (молока, риби), збільшення імпортозалежності окремих (риби, фруктів).

ВИСНОВКИ

За 2000–2011 роки відзначено тенденцію до збільшення загальних обсягів виробництва сільським господарством, що обумовлено приростом продукції рослинництва як більш рентабельної, на яку в ринкових умовах господарювання переорієнтувалися виробники сільськогосподарської продукції. У тваринництві обсяги виробництва зменшуються у Львівській, Одеській і Черкаській областях, а також Запорізькій і Луганській з промислових регіонів. Дніпропетровська, Донецька і Полтавська області, наряду з регіонами сільськогосподарської спеціалізації, нарощують виробництво, хоч і незначними темпами, продукції рослинництва і тваринництва. Однак, після падіння обсягів виробництва до 2000 року, досі не досягнуто рівень 1990-го року.

Споживання населенням України основних продуктів харчування (у розрахунку на одну особу) не відповідає раціональним нормам. Однак відзначено в цілому позитивні тенденції за 2000–2011 роки: збільшення споживання м'яса, молока, овочів, плодів, риби, зменшення – хліба, картоплі та олії, за якими перевищуються норми харчування.

Встановлене обумовлює незадовільний стан продовольчої безпеки – важливої складової економічної та національної безпеки, і обґрунтовує необхідність нарощування економічного потенціалу агропромислового комплексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глобальна продовольча безпека : монографія / О. Г. Білорус, М. В. Зубець, П. Т. Саблук, В. І. Власов; Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, ННЦ «Ін-т аграр. економіки» УААН. – К. : ІАЕ УААН, 2009. – 486 с.
2. Гойчук О. І. Продовольча безпека : монографія / О. І. Гойчук. – Житомир : Полісся, 2004. – 348 с.
3. Лукінов І. І. Продовольча безпека та її гострота у світовому вимірі / І. І. Лукінов // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 33.
4. Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3–16.
5. Безуглий М. Д. Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України / М. Д. Безуглий, М. В. Присяжнюк. – К. : Аграрна наука, 2012. – 48 с.
6. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2009. – Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 2009. – 395 s.
7. Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2011 рік : Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 136 с.
8. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах : Статистичний зб. за 2011 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 88 с.
9. Рослинництво України : Статистичний збірник за 2011 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 108 с.
10. Тваринництво України : Статистичний збірник за 2011 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 211 с.
11. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : Статистичний збірник за 2011 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 54 с.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.